

В.М.Федосов, д-р екон. наук

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

П.І.Юхименко, д-р екон. наук

Білоцерківський інститут економіки і управління університету "Україна"

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ФІНАНСОВОЇ ШКОЛИ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ – ХХ СТОЛІТТЯ

Показано найважливіші наукові здобутки представників національної фінансової школи кінця ХІХ – початку ХХ століття. Доведено, що фінансова наука в Україні від початку становлення розвивалася на світовому рівні. Окремі праці представників Київської школи були піонерними і отримали світове визнання. Обґрунтовано актуальність окремих наукових доробок і для сучасної фінансової науки.

Фінансова наука – наймолодша серед економічних наук, але й вона має яскравих провідників, які своїми науковими розробками сприяли світовому визнанню української школи. Окремі їхні наукові здобутки не втратили своєї актуальності й нині. Вони є фундаментом відродження й продовження славетної сторінки Київської (української) школи, центром фінансової науки якої стає наш університет. Повернення до наукової спадщини наших попередників важливе й тому, що на сучасному етапі розбудови української держави, поглиблення національної самосвідомості українців дуже важливо подолати штучно створений радянською пропагандою вакуум про минуле України або його спотворення. Це цілком стосується й питання розвитку фінансової думки в Україні.

Вагомий внесок у заповнення існуючої прогалини в науковій фінансово-економічній літературі, відродження в пам'яті українського народу забутих, а то й заборонених імен, якими мають гордитися українці, привнесли відомі вчені П.Леоненко, В.Фещенко, І.Лютій, Е.Лортик'ян, С.Юрій, П.Юхименко та ін. Разом із тим, їхні праці присвячені розкриттю окремих осередків економічної науки загалом або персоналій. Автор ставить за мету узагальнити найважливіші здобутки у фінансовій науці представників старої Київської школи.

Варто розпочати з фундатора фінансової науки в Київській школі *М.Бунге*. Окремі висновки ученого щодо економічних криз зберігають актуальність і нині. Зокрема, М.Бунге зазначав, що банки є не причиною криз, а скоріше барометром загального стану економіки. Він стверджував, що гостра криза, котру супроводжує неплатоспроможність приватних банків, значно легше сприймається суспільством та менше шкодить економіці, ніж хронічна криза, властива привілейованим банкам, які завдяки потужній допомозі держави й далі функціонують, не виконуючи своїх зобов'язань. Це спостереження українського вченого залишається актуальним і сьогодні, оскільки дії уряду, спрямовані на штучне підтри-

мання економічної стабільності, часто перешкоджають відновленню ринкової рівноваги з урахуванням змін кон'юнктури¹.

Далі слід назвати *Д.Піхно*, який одним із перших в українській економічній літературі вказав на *"органічний взаємозв'язок" складної системи фінансових відносин*, що об'єднуються в *"солідарні відносини"*. При цьому він підкреслив, що їх сукупність становить основу розвитку народного господарства².

Визначною постаттю в українській фінансовій думці є один із учнів М.Бунге і Г.Цехановецького, український учений зі світовим ім'ям *М.Зібер*, якого дослідники відносять до представників "чистого типу вчених"³. Глибоко й детально вчений аналізував теорію К.Маркса. В 1873 році він переклав працю Д.Рікардо "Засади політичної економії й оподаткування"⁴, а майже через десять років після цього, у 1882 році переклав його зібрання творів. Тому не дивно, що М.Зібер *марксистську теорію* (насамперед теорію вартості К.Маркса) *назвав не більш ніж "доповненням і роздумами" з приводу теорії вартості Д.Рікардо*⁵.

У своїх працях М.Зібер одним із перших *розпочав критику методу ототожнення "індивідуального" і "суспільного" господарства* і недостатнього врахування часових і регіональних аспектів господарювання в класичних ученнях. Економісти класичного напрямку, вважає учений, орієнтуючись лише на одиничне господарство, не помічають того, що результати кооперації праці ("співробітництво") яскраво проявляються тільки в сукупності господарств⁶, ефективність економічного процесу значною мірою обумовлена взаємозалежністю одиничних господарств⁷. При цьому приватне господарство змушене постійно підпорядковуватися суспільному⁸. Тобто він перший в економічній літературі вказав на взаємозв'язок різних сфер (підсистем) фінансових відносин, на їх взаємовплив, започаткував еволюційний підхід до дослідження фінансової системи⁹.

Одним із тих, хто, за висловом М.Кондратьєва, поставив економічну науку в один ряд з європейською¹⁰, був *М.Туган-Барановський*. Його бачення кооперативного соціалізму в пізній фазі перебудови сприймається так, нібито написане нашим сучасником. У теоретичному аспекті М.Туган-Барановський, досліджуючи проблеми вартості, піднявся до теорії маржиналізму, намагаючись першим у світовій економічній літературі поєднати теорію граничної корисності з трудовою теорією вартості¹¹. Своєю ж працею про промислові кризи в Англії, яка принесла йому світову славу, він довів, що предмет суперечки про неможливість капіталізму в Росії уже

¹ Бунге Н.Х. Полицейское право: курс, читанный в Университете Св. Владимира / Н.Х.Бунге. – К. : Университет. типогр., 1869. – С. 3.

² Піхно Д.И. Основания политической экономии / Д.И.Пихно. – К., 1899. – Вып. 1–2. – 260 с. – С. 5.

³ Клейнборг Л.М. Николай Иванович Зибер / Л.М.Клейнборг. — Пг., 1923. — 52 с. — С. 20.

⁴ Зибер Н.И. Сочинения Давида Риккардо. Начала политической экономии / Н.И.Зибер ; пер. под ред. Зиберы // Университетские известия. — 1873. — № 1–7; 9–10.

⁵ Зибер Н.И. Давид Риккардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях: опыт критико-экон. исследования / Н.И.Зибер. — СПб, 1885.

⁶ Там же. — С. 16.

⁷ Там же. — С. 17.

⁸ Там же. — С. 19.

⁹ Зибер Н.И. Собрание сочинений : в 2 т. / Н.И. Зибер. — СПб: Издатель, 1900. — Т. 2: Право и политическая экономия. — С. 642.

¹⁰ Кондратьев М.Д. Михаил Иванович Туган-Барановский / М.Д.Кондратьев. — Пг., 1923. — С. 112.

¹¹ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. — М., 1998. — С. 71.

вичерпаний, оскільки тут уже наявні всі ознаки капіталістичної економіки¹². Учений у дусі кантівської ідеї про відмінності між практичним і чистим розумом вважає, що фінансова наука однозначно зобов'язана своїм існуванням практичному пізнавальному процесу¹³.

Перше видання праці М.Тугана-Барановського "Основи політичної економії" вийшло у 1909 році, разом з підручником ще одного українського вченого-економіста В.Железнова "Нариси політичної економії" (1902) і російського вченого-економіста О.Чупрова "Курс політичної економії" на основі студентських конспектів лекцій 1884/1885 і 1891/1892". Вони були основними навчальними посібниками, за якими в українських і російських університетах вивчали курс політичної економії до середини 20-х років ХХ століття. Про ставлення до цієї фундаментальної праці М.Тугана-Барановського свідчить відзнака її Академією наук у 1915 році великою премією імені адмірала С.Грейга.

Ідея синтезу трудової теорії вартості і граничної корисності збігається з описаною у книзі "Принципи економічної науки" А. Маршалла¹⁴. Зазначаючи ідентичність ідей синтезу цих двох теорій, можна констатувати, що М.Туган-Барановський був першим у світі економістом, який започаткував такий синтез. Заради справедливості слід відмітити, що майже паралельно до необхідності синтезу в тому ж 1890 році підійшов Генріх Дітцель, який виступив з тезою про відсутність невирішеної суперечки між трудовою теорією вартості і теорією граничної корисності¹⁵. Але у нього не було жодних спроб розв'язати цю проблему. А.Маршалл розширив модель М.Тугана-Барановського, ввівши виробничий фактор "капітал" і проаналізувавши різницю між коротко- і довгостроковим періодом. Тому правильніше сказати, що підхід А.Маршалла виявився більш комплексним, ніж М.Тугана-Барановського, хоча, зважаючи на вік українського вченого (йому тоді було всього 25 років), а також значущість порушеної проблеми, це ніскільки не знижує вагомості дослідження українського економіста-фінансиста у світовій економічній літературі.

До найбільш оригінальних досягнень української фінансової науки ХІХ століття слід також віднести *теорію криз* М.Тугана-Барановського. Учений комплексно розглядає питання про причини економічних криз при капіталізмі і пропонує свої пояснення¹⁶. Ці ідеї не втратили своєї актуальності й нині, особливо "тенденція до необмеженого розширення виробництва як засобу нагромадження капіталу". Все це та викладена в цій же праці "теорія ринків" утверджували самобутність Київської школи. Висновок Тугана-Барановського про те, що кризи "виникають на основі усієї сукупності явищ суспільного життя"¹⁷, зберігає свою силу і сьогодні. Головну причину циклічних коливань учений бачив у диспропорції між рухом вкладів і інвестицій, чим на десятиріччя раніше висловив основну ідею кейнсіанської теорії ефективного попиту. На відміну від неокласиків, причиною криз він вважав недосконалість ринкового механізму, що веде до порушення пропор-

¹² Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. – СПб., 1894. – 184 с.

¹³ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. – С. 7.

¹⁴ Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. – М., 1993. – Т. 2. – С. 195–197.

¹⁵ Цвайнерт И. История экономической мысли в России. 1805–1905 / [пер. с нем. Л.И.Цедилина] ; под науч. ред. В.С.Автомова. – М., 2008. – С. 334.

¹⁶ Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. – 3-е перераб. изд. – СПб., 1914. – С. 315.

¹⁷ Там же. – С. 279.

ційності. Попередити її можна тільки через регулювання інвестицій. Фактично, *М.Туган-Барановський розвинув теорію криз у теорію кон'юнктури*, яка в 20-і роки ХХ століття набула свого подальшого розвитку.

М.Туган-Барановський *виступив проти надмірної централізації коштів*. Чим більш централістськи організоване господарство, тим більше загрози для окремих осіб. "Централізм завжди несе з собою і бюрократизм – відірваність суспільного механізму від тісного контакту з реальним життям, ігнорування всіх індивідуальних відмінностей"¹⁸. На його думку, кожна муніципальна організація повинна мати своє власне фінансове господарство. Розподіл у фінансуванні має діяти за правилом: усе, що може бути виконане муніципалітетами, покладається на них, а центральна державна влада мала брати на себе те, що явно не під силу їм¹⁹.

М.Туган-Барановський зробив помітний внесок і в розвиток *теорії грошей*. Його обґрунтування, що "планомірний вплив державної влади" на вартість грошей є свідченням того, що в умовах їх панування це функція не цін окремих товарів, а загальної економічної кон'юнктури та її циклічних коливань, випередило час²⁰. Своєю теорією грошей він уже на початку ХХ століття передбачив майбутнє паперових грошей, і ми є свідками того, що саме його кон'юнктурна теорія грошей найбільшою мірою відповідає стану і функціонуванню в сучасному світі паперово-грошового господарства.

Розглянуті теоретичні здобутки представників Київської школи свідчать, що українські вчені економісти-фінансисти продовжували працювати над удосконаленням української (російської) версії класичного вчення з урахуванням історичних елементів. Як зазначав Й.Цвайнерт, "одночасно вони створили мозковий центр (think tank) для авторитарного уряду, який намагався здійснювати ринкові реформи всупереч волі більшої частини еліти"²¹.

На рубежі століть українські вчені зробили суттєвий внесок у неокласичну теорію. До найбільших досягнень слід віднести праці економістів-математиків (Р.Орженцького, Є.Слуцького та ін.), досягнення яких ґрунтувалися на принципах граничної корисності. Особливо слід відзначити працю Є.Слуцького "До теорії збалансованого бюджету споживача" (1915). Це був якісно новий етап у розвитку теорії маржиналізму. Є.Слуцький започаткував принципово нові підходи до вирішення проблеми зв'язку між ціною, капіталом і функцією корисності. Це було вагомим внеском у світову фінансову скарбницю науки.

Висловлені М.Туганом-Барановським ідеї про кооперацію стали центром наукового аналізу *М.Соболева*. Український економіст уперше у вітчизняній і зарубіжній літературі дає *системний виклад економічної теорії кооперації*²². На відміну від попередніх праць, в яких розглядали переважно питання історії, розкривали окремі практичні питання, М.Соболев у комплексі детально аналізує важливі господарські і фінансові проблеми у сфері кооперації, а саме: працю і капітал, побудову цін, розподіл доходів у кооперації, використання фінансів тощо. За висловом самого вченого,

¹⁸ Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение / М.И.Туган-Барановский. – Пг. : Кооператор, 1918. – С. 82.

¹⁹ Там же. – С. 83.

²⁰ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл / М.И.Туган-Барановский. – Одесса, 1919. – С. 69.

²¹ Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805-1905. – С. 357.

²² Соболев М.Н. Экономическая теория кооперации : пособ. [для кооператив. школ и курсов] / Соболев М.Н. – Х. : Союз, 1919. – 196 с.

"мета книги полягає в тому, щоб здійснити науковий аналіз усього господарського кооперативного світу за прийнятою для політичної економії системою (теорії виробництва, обміну і розподілу)"²³.

Коло наукових інтересів М.Соболева доволі широке. Він пише про організацію сільськогосподарського кредиту²⁴, грошовий обіг²⁵ і про фінансову науку. У доступній популярній формі учений написав "Нариси фінансової науки"²⁶, що тривалий час користувалися популярністю серед студентів.

М.Соболев був одним із тих учених, хто стояв на позиціях *еволюційного розвитку фінансової системи*. Кожні її радикальні зміни мають супроводжуватися відповідними економічними змінами. Але ці зміни "економічних відносин складаються тільки поступово"²⁷. На його думку, ніяка фінансова політика не може бути ефективною, "якщо вона не відповідає природному, нормальному ходу економічного розвитку. Наука розкриває закони цього розвитку, і державі залишається тільки прислухатися до її авторитетного голосу"²⁸. Економічне життя безперервно розвивається, змінюється й у своїх надрах підготовлює нові форми функціонування фінансових відносин.

Практично кожен із представників Київської школи очолював провідні напрями фінансової науки не тільки в Україні, а й за її межами. Ми вже згадували М.Бунге, М.Тугана-Барановського, М.Зібера та ін. Варто згадати також *І.Кауфмана*, який, будучи членом Міжнародного статистичного інституту, зібрав унікальний матеріал з *історії фінансів зарубіжних країн* і започаткував *порівняльну фінансову статистику*. Український учений був глибоким знавцем грошового обігу в Росії, автором багатьох праць не тільки зі статистики фінансів, а й з теорії грошей, банківської справи. У 1872 році журнал "Вісник Європи" надрукував його рецензію на перший том "Капіталу" К.Маркса, в якій дано критичну оцінку цієї праці. Це була одна із перших у Росії рецензій на працю К.Маркса.

І.Кауфман був автором економічного *обґрунтування грошової реформи* 1895–1897 роках у Росії, у результаті якої був установлений золотий монометалізм. Учений не тільки розробив теоретичні принципи цієї грошової реформи, а й, що головне, своїми працями намагався захистити запроваджену в Росії реформою 90-х років XIX століття систему золотого монометалізму. Останнє стало лейтмотивом його трьох фундаментальних монографій, виданих на початку XX століття²⁹. Дві з них є історичним узагальненням походження і розвитку російської (української) грошової одиниці з найдавніших часів до золотого карбованця. Автор довів, що в Росії в кінці XIX століття не було вибору: "Якщо срібний монометалізм і біметалізм були однаково неможливими й приреченими на зникнення, то залишався тільки золотий монометалізм як основа нової російської монетної

²³ Там же. – С. 4.

²⁴ Соболев М.Н. Организация сельскохозяйственного кредита // Хозяйство Украины. – 1924. – № 2. – С. 3–17.

²⁵ Соболев М.Н. Система нашего денежного обращения и её завершение // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 12–25.

²⁶ Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы). – Х. : Пролетарий, 1925. – 186 с.

²⁷ Соболев М.Н. Аграрный вопрос. – Х. : Харьк. о-во грамотности (Типогр. "Утро"), 1917. – С. 5.

²⁸ Там же. – С. 2.

²⁹ Зибер Н.И. Сочинения Давида Риккардо. Начала политической экономии / пер. под ред. Зиберы // Университетские известия. – 1873. – № 1–7; 9–10; Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России. – СПб, 1909. – 292 с.

системи"³⁰. Реальність підтвердила ці передбачення вченого, оскільки в останній чверті XIX ст. срібло втратило свою здатність бути основним грошовим матеріалом унаслідок різкого його знецінення. Третя присвячена історії паперово-грошового обігу в Росії, де вчений доводить переваги обігу металевих грошей над паперовими. Погляди українського вченого підтримав О.Миклашевський, який у теорії грошей захищав систему золотого монометалізму³¹.

Як досить авторитетний учений-практик І.Кауфман неодноразово долучався до розроблення проектів реформування фінансового господарства Росії. Він розробляв Монетний статут і входив у Раду з розгляду нового Вотчинного статуту, а його кілька монографічних досліджень, присвячених питанням грошового реформування в Росії, і ряд доповідних записок значною мірою визначили хід і напрям реформи грошового обігу³². Так, він був одним із найдієвіших учасників проведення грошової реформи 1897 році. За словами М.Тугана-Барановського, І.Кауфман "справедливо вважається найбільш авторитетним російським (українським. – В.Ф.) економістом у галузі грошового обігу"³³.

На початку XX століття на кафедрі фінансового права Петербурзького університету (її очолював наш співвітчизник П.Мігулін), фінансове право і теорію фінансів читав П.Мігулін, теоретичні основи статистики і політику грошового обігу – І.Кауфман, місцеві фінанси в Росії і фінанси російських міст – В.Твердохлебов. Завдяки значному впливу цих українських учених у 1884–1917 роках тут, у Петербурзькому університеті, сформувалося розуміння логіки і програми підготовки спеціалістів у галузі фінансового права (фінансової науки), був визначений склад відповідних дисциплін. Праці зазначених українських учених ставали загальноновизнаними класичними посібниками з фінансів, методологічною базою викладання фінансових дисциплін. Вони сприяли формуванню Петербурзької школи класичної фінансової науки³⁴.

Проте в дослідженнях І.Кауфмана, як і частини інших представників Київської школи, переважала практика, що не завжди давало можливість піднятися до висот наукової теорії. Це пояснюється, за словами відомого дослідника фінансової думки М.Боголепова (1879–1945), насамперед тим, що вони майже не цікавилися питаннями методології³⁵. Але це можна пояснити значною мірою і впливом обставин, у яких формувався світогляд українських учених.

Разом із тим спадщина фінансової думки таких представників Київської школи цікава з кількох причин: 1) вона відбиває соціальні погляди ліберального вчення XIX століття в епоху найбільш інтенсивних "звільнювальних" реформ; 2) її зміст розкриває наукові проблеми того часу і методи їх вирішення; 3) характеризується авторським оригінальним методом дослідження.

³⁰ Кауфман І.І. Из истории бумажных денег в России. – С. 245.

³¹ Миклашевский А. Деньги: опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса // Ученые записки Императорского Московского Университета. – 1895. – Вып. 9. – С. 57–144.

³² Зибер Н.И. Собрание сочинений : в 2 т. – СПб : Издатель, 1900. – Т. 2: Право и политическая экономия. – 779 с.

³³ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. – Одесса, 1919. – С. 99.

³⁴ Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / [О.Н.Ансберг, Ю.В.Базулин, С.А.Белозеров и др.] ; под ред. В.В.Ковалева. – М. : Проспект, 2009. – С. 79–80.

³⁵ Боголепов М.И. И.И.Кауфман (некролог) // Вестник Европы. – 1916. – Кн. 1. – С. 437.

Праці українських учених вирізняються своєю фундаментальністю, що підкреслює працелюбність дослідників. Для значної частини представників фінансової думки України XIX – початку XX століття характерне переважання у їхніх наукових судженнях природного прагматизму порівняно зі справжнім лібералізмом, відчуття новизни. Наприклад, І.Кауфман одним із перших в економічній літературі намагався аналізувати ті категорії, які стануть основними у маржиналістській теорії: корисність, цінність, мінова цінність, цінність споживання, міноспроможність і ціна.

Значна частина праць представників української фінансової думки XIX – початку XX століття не втрачає своєї актуальності й нині. До таких слід віднести і працю І.Кауфмана "Кредит, банки і грошовий обіг" (1873). У цій праці він ширше, ніж було прийнято в XIX ст., подає розуміння багатства. Сюди він відносить не тільки матеріальні, а й нематеріальні цінності (за сучасною термінологією, людський капітал), майбутню продуктивну діяльність³⁶. Він одним із перших економістів-фінансистів акцентує на творчій (створювальній) ролі кредиту, що пов'язано з новими силами підприємницької активності, які оживлюються кредитом³⁷.

Фінансова думка України XIX – початку XX століття виділяється самобутністю і в авторському формулюванні наукових категорій у фінансовій науці. Просторовість викладу й деталізація є літературним стилем більшості фінансистів XIX століття³⁸. Окремі з них значно випереджали світову фінансову думку. Наприклад, обґрунтовуючи купівельну спроможність грошей, І.Кауфман підкреслює, що їх збільшення зумовлене потребами виробництва (підприємливості). На цій основі, спираючись на досвід Англії, він запропонував підтримувати стійкий темп зростання пропозиції грошей на рівні 3–5% на рік³⁹. Порівняємо пропозицію "постійного зростання" грошової маси М.Фрідмена, яка буде запропонована майже через 60 років після виходу праці І.Кауфмана. "Я рекомендував такий темп, який забезпечував би приблизну постійність цін кінцевих продуктів; за моїми оцінками, цьому має відповідати 3–5% зростання суми грошової готівки й усіх комерційних депозитів (на рік) або дещо менший відсоток суми готівки й депозитів на вимогу"⁴⁰. Ідея М.Фрідмена увійшла в історію економічної думки як "золоте правило М.Фрідмена", а ідея І.Кауфмана не проаналізована і "забута" навіть вітчизняними дослідниками.

Український учений обґрунтував *важливе правило організації кредиту*, яке зовсім забуте в наш час – обслуговування банківською системою економіки на принципі єдності каси, який забезпечує високу швидкість обігу кредиту, що сприятиме високій продуктивності "економічних сил". Він розкрив взаємозв'язок між зростанням швидкості обігу кредиту і принципом єдності каси всіх кредитних організацій. І.Кауфман порівнює принцип єдності каси кредитних організацій з державою, яка дотримується цього правила при зборі і розподілі доходів. Більше того, на його думку, для досягнення вищої продуктивності народного господарства потрібно об'єднати "урядові каси" і "каси індивідуальних (приватних) госпо-

³⁶ Зибер Н.И. Собрание сочинений : в 2 т. – СПб : Издатель, 1900. – Т. 1: Вопросы земле-
владения и промышленности. – С. 3.

³⁷ Там же. – С. 21.

³⁸ Там же. – С. 51, 61, 80, 89.

³⁹ Там же. – С. 90.

⁴⁰ Фридмен М. Количественная теория денег: новая формулировка / Если бы деньги загово-
рили... / пер. с англ. – М. : Дело, 1998. – С. 144.

дарств"⁴¹. Забуте нині правило, що банківська система, яка ґрунтується на принципі єдності каси і має єдину платіжно-розрахункову систему, здатна сама створювати для себе позичковий фонд, призвело до того, що українські банки не постачають (забезпечують) економічну систему кредитами, а самі шукають кредити в ній. Автор наголошує на тому (це актуально для України й зараз), що додатковою, але важливою умовою стабільності грошей є наявність довіри до них з боку населення⁴²: збільшення кількості економічних агентів, які користуються цими грошовими знаками; розширення території обігу грошового знаку; розширення кредиту.

Український учений аргументує принципи організації платіжно-розрахункової системи країни: велике територіальне охоплення; наявність центру цього "найширшого поля"; єдність каси, що впливає із перших двох принципів⁴³. Основна мета створення єдиної банківської платіжно-розрахункової системи країни – об'єднання всіх грошових запасів народного господарства в єдиному центрі і перетворення всіх грошей у платіжні засоби. Спільна платіжно-розрахункова система дає змогу отримати достатню кількість позичкового капіталу за рахунок відкриття банками нових вкладів. Ці ідеї були використані при формуванні єдиної банківської системи Німеччини, яка складалася на той час. Реалізація саме цих принципів дала змогу О. Бісмарку віднайти засоби для економічного піднесення країни та її індустріалізації. На жаль, нею не скористалися в Україні, більше того, вона забута навіть сучасними українськими дослідниками банківської справи.

І.Кауфман одним із перших в економічній літературі сформулював специфічний економічний закон, назвавши його "економічною теоремою": будь-яке збільшення продуктивності капіталу передбачає зростання вільних коштів, які йдуть на споживання⁴⁴. Цим самим український учений звернув увагу на те, що не всі нагромаджені кошти мають спрямовуватися у фонд позичкового капіталу, що необхідно дотримуватися відповідної пропорції між коштами, які йдуть на нагромадження і на споживання. "Кожного разу, коли відбувається перетворення вільних коштів у капітали і при цьому не береться до уваги купівельна сила споживачів, із коштів яких капітал має відновитися, продуктивності й цілісності капіталу починає загрозовувати небезпека"⁴⁵.

Ідеї ліберальної економіки були близькими М.Балудянському. Маючи енциклопедичні знання, він завоював великий авторитет у царській сім'ї і своєю практичною діяльністю намагався удосконалити фінансову систему Росії й України. Жодна з праць М.Балудянського не була опублікована, хоча В.Штейн майже через сто років після смерті вченого віднайшов рукопис під назвою "Система Балудянського", де викладено авторський план перебування Росії. В основу його рукопису покладено дві важливі ідеї: звільнення селян від кріпосної залежності; "заклик до плідного максимального нагромадження капіталів для майбутньої Росії". План пронизаний ідеєю ліберальної економіки А. Сміта, яка була надзвичайно прогресивною для початку XIX століття. Зокрема, М.Балудянський вважав, що "державна не може

⁴¹ Зибер Н.И. Собрание сочинений : в 2 т. – С. 267; 277.

⁴² Там же. – С. 251.

⁴³ Там же. – С. 277.

⁴⁴ Там же. – С. 299.

⁴⁵ Там же. – С. 304.

займатися ні землеробством, ні мануфактурою, ні торгівлею, не завдаючи тим збитку народній промисловості і самим фінансам"⁴⁶.

Працюючи на різних посадах у Міністерстві фінансів, М.Балудянський брав участь у розробленні плану перебудови фінансової системи ("Плану фінансів") Росії, ставши, мабуть, першим ученим-економістом країни, який займався конкретними проблемами фінансів. Якщо врахувати, що автором багатьох тодішніх фінансових новацій справді був М.Балудянський, що підкреслювали дослідники ще в дореволюційний період⁴⁷, то можна стверджувати, що він перший у вітчизняній фінансовій думці *обґрунтував наукові принципи бюджетного процесу*. Бюджет, на його думку, має бути юридичним законом, що в кінцевому підсумку і сталося. Усі процедури підготовки і формування бюджету, розгляд і затвердження, виконання, перевірка і контроль також, на його погляд, мали бути оформлені юридично.

Український теоретик фінансового права *Л.Яснопольський* пізніше дав об'єктивну оцінку розробкам, втіленим у "Плані фінансів". На його думку, підготовчою групою цього документа, де активно працював М.Балудянський, уперше було сформульовано систему російського бюджетного права, розроблено законодавство для запровадження у фінансову практику ідеї бюджету як "основного фінансового закону" і створено ряд гарантій для його правильного складання⁴⁸. "План фінансів", де використано багато ідей М.Балудянського, заслуговує міжнародного визнання, оскільки значна частина його ідей була реалізована в європейських країнах. Постать М.Балудянського можна поставити в ряд перших розробників теорії бюджету та фінансового права в нашій науці.

Вагоме місце в українській фінансовій науці займає постать *Й.Кулішера*. В історію фінансової думки Й.Кулішер увійшов як *фундатор економічної історії*, здобутки якого широко використав всесвітньо відомий історик економіки Ф.Бродель⁴⁹. Важливе місце посідає праця Й.Кулішера "Нариси фінансової науки" у двох частинах (1919–1920), хоч її ще не можна оцінювати як закінчений посібник з курсу фінансової науки, оскільки тут розглянуті лише окремі теми. Це було завершенням розпочатого І.Янжулом переходу від читання курсу "Фінансове право" до окремого курсу фінансової науки⁵⁰. Досить оригінальним у цій праці є авторське визначення етимології терміна "фінанси". На його думку, корінні зміни у трактуванні поняття "фінанси" сприяли тому, що "термінологія стала пристосовуватися до життя", цим терміном стали називати самостійний науковий напрям, який раніше з відомих причин називали "наукою про державне господарство"⁵¹.

Аналізуючи відмінності між державним і приватним господарствами, Й.Кулішер робить висновок (який не втратив актуальності й нині) про *ви-*

⁴⁶ Штейн В.М. Очерки развития русской общественно-экономической мысли XIX–XX веков. – Л., 1948. – С. 40–41.

⁴⁷ Баранов П.И. Михаил Андреевич Балудянский, статс-секретарь, сенатор, тайный советник (1769–1847). Биографический очерк. – СПб, 1882.

⁴⁸ Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права. 1: Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. – М. : В.П. Рябушинский, 1912. – 417 с. – Гл. 4.

⁴⁹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. : в 3 т. – М. : Прогресс, 1992. – Т. 3: Время мира. – С. 9.

⁵⁰ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: учение о государственных доходах. – 3-е изд. – СПб., 1899. – 508 с.

⁵¹ Кулишер И.М. Очерки финансовой науки. – Пг. : Наука и Школа, 1919. – Вып. 1. – 252 с.; Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России. – 292 с.

няткову важливість формування державного бюджету та про необхідність "звітування щодо планових видатків". При цьому бюджет має бути "охоронцем і захисником населення від надмірних нападів на його кошти, від надто глибокого вичерпування ресурсів з його кишень"⁵².

Багато наукових праць представників фінансової думки України є теоретичним фундаментом для сучасних дослідників фінансової науки. Роботи П.Мігуліна – це кілька томів аналізу архівних документів Кредитної канцелярії, в яких був викладений хід переговорів царського уряду із західноєвропейськими банкірами. Його праці отримали високу оцінку М.Яснопольського. Можна погодитися з оцінкою, яку дав ученому відомий фінансовий професор А.Буковецький (1881–1972): П.Мігулін краще за інших вивчив бюрократичний апарат царської Росії⁵³. Разом з тим П.Мігулін вів велику просвітницьку роботу як популяризатор фінансової науки. За його безпосередньої участі видався журнал "Экономист России" (1909–1912 роках), де брали участь майже всі визначні українські вчені-фінансисти: М.Алексєєнко, М.Соболев, І.Янжул, М.Яснопольський та ін. У 1913 році замість "Экономиста России" видається "Новый экономист", редактором-видавцем якого знову був П.Мігулін. Із журналом активно співробітничали П.Гензель, Й.Кулішер, Л.Ходський, В.Твердохлебов та ін.

Останній був прихильником популярного на початку ХХ століття соціологічного напрямку у фінансовій науці, у якому пріоритетними були соціологічні методи дослідження фінансових явищ⁵⁴. У Росії до цього напрямку примикали П.Гензель, учень І.Янжула російський фінансист І.Озеров. В українській і російській дореволюційній фінансовій літературі В.Твердохлебов одним із перших детально проаналізував проблему перекладання податків. Його дослідження спиралися на праці М.Панталеоні, Л.Штейна, К.Вікселя, Е.Селігмена.

Зроблені українським ученим висновки стосовно з'ясування умов перекладання податкового тягара не втратили своєї актуальності й нині. Це зокрема:

- 1) будь-який загальний податок перекладається важче, ніж спеціальний;
- 2) перекладання важче у разі гнучкого (еластичного) попиту на товар, який обкладається, ніж за стійкого (нееластичного) попиту, коли покупець неохочий або взагалі не може скорочувати споживання в результаті збільшення ціни (наприклад, сіль);
- 3) якщо податок невеликий, то він майже не може порушити мінових відносин, що встановилися, і залишається на безпосередньому платникові;
- 4) перекладання від виробника до споживача здійснити легше, ніж від споживача до виробника;
- 5) податок перекладається тим легше, чим ближче за часом його справляння до моменту реалізації товару⁵⁵.

Важливе значення на розвиток науки про місцеві фінанси в Україні й Росії мала його праця "Місцеві фінанси" (1912). У дещо доповненому вигляді цей курс у 1919 році перевидается в Одесі, а в 1927 і 1928 роках значно перероблений і скорочений варіант – у Москві. Оригінальність цієї

⁵² Кулішер І.М. Очерки финансовой науки. – С. 13.

⁵³ Буковецкий А.И. Краткий обзор преподавания финансовой науки в Петербургском (Петроградском) университете в XIX – первой четверти XX века / А.И.Буковецкий // История изучения общественных финансов в Санкт-Петербурге : сб. статей. – СПб., 1997. – С. 23–32.

⁵⁴ Твердохлебов В.Н. Финансовые очерки. – Пг., 1916. – Вып. 1. – С. 17.

⁵⁵ Там же. – С. 63.

праці полягала ще й у тому, що дослідження ведеться в зіставленні з організацією місцевого самоуправління та системою місцевих фінансів у країнах Заходу – Англії, Франції й Німеччині.

Піонерним у фінансовій світовій і вітчизняній думці є наукове дослідження *В.Твердохлебова* проблем фінансів воєнного часу. Здійснене буквально по слідах війни і перших післявоєнних років у праці "Новітні фінансові проблеми (1914–1923 роках)" (1923) воно спирається на глибокий аналіз широкого спектра даних західної військово-фінансової статистики, містить нариси щодо фінансового становища воюючих держав, насамперед співвідношення видаткової і дохідної частин їх державних бюджетів. На цій основі українському вченому вдалося глибоко розкрити основні фінансові проблеми 20-х років ХХ століття. Автор приходить до висновку, що чим простіші і "прозоріші" методи фінансування війни, тим міцніша фінансова система й успішніші її результати"⁵⁶. Зазначеній проблемі приділяли увагу також М.Боголепов, Й.Кулішер, В.Любимов, але за масштабністю дослідження, безсумнівно, право першості належить В.Твердохлебову.

На основі аналізу динаміки державного кредиту в роки Першої світової війни В.Твердохлебов робить, здавалося, банальний, але в науковій літературі вперше висловлений висновок: чим багатша країна, тим менше відношення боргу до її багатства і тим менша його величина припадає на душу населення⁵⁷. Він вказує також на недопустимість примусових позик, оскільки вони практично перетворюють систему державного кредиту в систему оподаткування. Цей висновок зроблено на основі фінансової практики тодішньої Німеччини. Через більш як два десятиліття, в роки сталінського режиму, в СРСР підписка на позики відбувалася методами державного примусу, результатом якого було зниження життєвого рівня населення, в тому числі й України.

Праці В.Твердохлебова мають не тільки широке методологічне звучання, а й є відображенням спадковості прогресивних поглядів, що з об'єктивною неминучістю дає про себе знати незалежно від того, що творців цих ідей розділяє інколи ціла епоха. У фінансовій думці України це особливий стиль, коли вчений говорить одночасно про фінанси сучасного й майбутнього. Прикладом цього є стаття В.Твердохлебова "Сперанський і його діяльність у галузі фінансів і грошового обігу" (1945), де він наголошує, що погляди М.Сперанського про назрівання необхідності заміни такого архаїчного податку, як подушна подать, принципово новим, поземельним податком, відповідає епосі сучасного капіталізму.

У цьому зв'язку звернемо увагу на погляди М.Сперанського щодо побудови державного бюджету: "Жодні видатки не можуть бути призначені раніше, ніж відшуканий буде дохід, що їм дорівнюватиме, оскільки будь-які видатки, не покриті скороченням інших видатків або збільшенням продуктивності і дохідності господарських джерел, є податком, явним або прихованим"⁵⁸. Важливість цього висновку не тільки не втрачена, а й особливо важлива сьогодні для української бюджетної практики. Це ще одне підтвердження актуальності заклику В.Твердохлебова до фундаментального ґрунтового вивчення фінансової думки.

⁵⁶ *Твердохлебов В.Н.* Новейшие финансовые проблемы (1914–1923). – Пг., 1923. – С. 72.

⁵⁷ *Твердохлебов В.Н.* Экономический предел фискализма // Экономическое возрождение. – 1922. – № 2. – С. 52.

⁵⁸ *Твердохлебов В.Н.* Сперанский и его деятельность в области финансов и денежного обращения // Советские финансы. – 1945. – № 12. – С. 23.

Значним є внесок української фінансової думки і в загальну теорію податків. Тут варто назвати насамперед праці відомого професора Харківського університету *М.Алексєєнка*. Це, зокрема, "Погляд на розвиток вчення про податок у економістів А.Сміта, Ж.-Б.Сея, Рікардо, Сісмонді і Дж.Ст.Мілля" (1870); "Фінансове право" (1894); "Прибутковий податок і умови його перекладання" (1885) та ін. У 20-ті роки ХХ століття його ідеї стануть центральними у спільній праці українських і російських фінансистів А.Буковецького, П.Гензеля, Й.Кулішера, В.Твердохлебова "Податки у зарубіжних країнах" (1926). М.Алексєєнко почав теоретичне осмислення *природи податків у вітчизняній і російській фінансовій літературі*. Він перший звернув увагу на податок як одночасно економічне, господарське і політико-правове явище реального життя⁵⁹. Його ідеї знайшли підтримку в працях Й.Кулішера⁶⁰. Поглядів М.Алексєєнка у визначенні податків дотримувалася й радянська фінансова наука у 20-і роки ХХ століття⁶¹.

Серед когорти найвизначніших українських учених-фінансистів, які зробили вагомий внесок у формування національної фінансової школи, насамперед варто назвати ще одного представника Київської школи, який за життя не здобув світової слави, але залишив яскравий слід в економічній і фінансовій думці, – *М.Цитовича*. Вже перша його праця "Огляд учень про підприємницький прибуток" (1889) могла б принести йому світову славу, якби була перекладена на європейські мови. Вона стала найбільш цитованою, її активно досліджують й нині сучасні вчені-економісти.

Висловлені М.Цитовичем ідеї були піонерними у світовій економічній думці, проте, на жаль, вони не були належно оцінені сучасниками. Його мало знають і сьогоденні дослідники еволюції фінансової та економічної думки. Робота М.Цитовича "Огляд учень про підприємницький прибуток" була написана в кінці ХІХ століття, коли в українській і російській економічно-фінансовій думці тільки почалося осмислення нових явищ капіталістичного суспільства – розвитку підприємництва. Проте вже на цій початковій стадії своїми теоретичними обґрунтуваннями й думками український учений, випередивши на десятиліття Й.Шумпетера (праця "Теорія економічного розвитку (Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, відсотка і циклу кон'юнктури)" (1911)), чітко визначив особливості підприємницького прибутку, які мають досить різноманітний характер⁶².

Зауважимо, що окремі питання, порушені українським ученим, до цього вже обговорювалися в економічній літературі. Ще до згаданої книги М.Цитовича, у працях іншого представника Київської школи Д.Піхна досить ґрунтовно розглядалися суть, функції та інші аспекти формування та розподілу підприємницького прибутку. Не приховував цього і сам М.Цитович, підкреслюючи, що "вчення про підприємницький прибуток виникло і виросло майже винятково на німецькому ґрунті, що, безперечно, можна пояснити схильністю німецьких учених до детального та послідовного розроблення теоретичних питань"⁶³. Проте праця М.Цитовича вирізнялася системністю і глибиною аналізу, що робить її самобутньою в царині світо-

⁵⁹ Алексєєнко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А.Смита, Ж.-Б.Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.С.Милля. – Х. : Университет. типогр. , 1870. – С. 1.

⁶⁰ Кулишер И.М. Очерки финансовой науки. – С. 76.

⁶¹ Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы). – Х. : Пролетарий, 1925. – С. 61.

⁶² Цытович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. – К. : Типогр. Император. Унта Св. Владимира, 1889. – С. 261–262.

⁶³ Там же. – С. 247.

вої та вітчизняної економічної літератури кінця XIX століття. На основі критичного узагальнення ідеї світової економічної думки про підприємницький прибуток М.Цитович робить важливі наукові висновки, які не втратили своєї актуальності й нині.

Пізніше вони будуть розглянуті в працях інших дослідників, але без будь-якого посилання на працю українського вченого. Зокрема, М.Цитович, вказуючи на переваги великого підприємства зі значним капіталом, уперше в економічній літературі звернув увагу на цікаву тенденцію, яка пізніше буде розвинута Е.Чемберліном у праці "Теорія монополістичної конкуренції" (1933). Вона полягає в тому, що чим більші капітали зосереджені в руках підприємця, тим ширше поле відкривається для монополістичних прагнень останнього. Е.Чемберлін тільки уточнить, що будь-який підприємець прагне до монополізму. М.Цитович же підкреслював, що "він може не тільки витіснити дрібніші підприємства тимчасовим зниженням цін, а й купувати їх на вигідних умовах для їхніх власників, з тим щоб отримати собі в майбутньому винагороду у вигляді монополістичних цін"⁶⁴.

М.Цитович був одним із фундаторів науки *про місцеві фінанси*. Свої оригінальні ідеї, які увійшли в наукову світову скарбницю щодо проблеми місцевих фінансів, він виклав у праці "Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків"⁶⁵, рецензентом якої був відомий український економіст М.Яснопольський. Варто зазначити, що в російській літературі вивчення місцевих фінансів розпочалося з фундаментальної й дуже детальної праці В.Лебедева "Місцеві податки. Досвід дослідження. Теорія і практика місцевого обкладання" (1886). До виходу книги М.Цитовича це була одна з кращих праць з питань місцевих фінансів. Разом з тим ми підкреслюємо значущість праці М.Цитовича, оскільки це одна з небагатьох праць в українській, російській і європейській літературі того періоду, яка була присвячена місцевим видаткам і аналізу проблем, пов'язаних з ними. Його теоретичні обґрунтування і висновки не втратили своєї актуальності, вони становлять фундамент, основи сучасної теорії самоуправління, наукових розробок з теорії місцевих фінансів. Праці М.Цитовича не мають аналогів у світовій фінансовій думці, і з цих позицій мають світове значення, а сам дослідник заслуговує світового визнання як один з фундаторів науки про місцеві фінанси. Пізніше окремі проблеми місцевих фінансів стануть у центрі уваги В.Твердохлебова "Обкладання міських нерухомостей на Заході" ч. I і "Міське обкладання. Нові види міських податків" ч. II (1909) та М.Яснопольського "Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії", ч. I (1897) тощо.

Не менш значущими є праці *І.Тарасова*, зокрема "Вчення про акціонерні компанії" (1878). Вперше у вітчизняній економічній науці автор здійснив комплексний аналіз правової й фінансово-економічної природи (важливе джерело фінансування – залучення коштів через механізм продажу акцій) *акціонерного товариства* та його соціально-економічного значення. Не менш цікавими є роздуми І.Тарасова щодо вартісних відносин акціонерного капіталу. Він підкреслює, що акції та облігації не є реальним капіталом, вони є лише титулом власності, що приносить дохід власникам фіктивного капіталу, який здійснює свій кругообіг значною мірою незалежно

⁶⁴ Там же. – С. 278.

⁶⁵ Цитович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. – К. : Типогр. С.В.Кульженко, 1898. – 735 с.

від руху реального виробничого капіталу. Фіктивний капітал значно більший за реальний. Таке відхилення, на думку автора, пояснюється передусім тим, що в період сприятливої економічної кон'юнктури курс акцій значно вищий за номінальну вартість, а також тенденцією до зниження середньої норми позичкового відсотка.

І.Тарасов показав вплив акціонерного капіталу на вдосконалення техніко-організаційних форм розвитку продуктивних сил⁶⁶. Ця глибока науково-аналітична робота принесла йому світове визнання, на неї у своїх працях посилалися як відомі вчені минулого (Л.Петражицький, А.Камінка, Г.Шершеневич), так і сучасні дослідники (В.Євтушевський, Р.Капелюшников, Л.Шепелев). За кількістю проблем і широтою охоплення позицій та підходів, використаних джерел робота, безперечно, відповідає своїй назві – "Вчення про акціонерні компанії". Без перебільшення можна стверджувати, що це вчення є важливою віхою в дослідженні акціонерних товариств і сьогодні може багато чого дати практикам і теоретикам.

Можна назвати ще цілий ряд здобутків українських учених – представників Київської школи, проте варто ще раз наголосити, що більшість праць наших вітчизняних авторів, істинних піонерів у дослідженні ланцюга проблем фінансової науки, були забуті, їх не знають і не вивчають, а їх авторів не шанують. Кожний сучасний український дослідник має знати, хоч би яким новим не був напрям його наукового дослідження, воно завжди має історичні корені. На жаль, цей концептуально-історичний аспект стосовно багатьох піонерних здобутків представників української фінансової думки різного періоду упускається через їх незнання. Водночас ми маємо чим гордитися, знання минулого української фінансової науки є однією з важливих передумов її успішного розвитку сьогодні і в майбутньому.

⁶⁶ *Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях* / [ред. кол. В.С.Ем, Д.В.Ломакин]. – М. : Статут, 2000. – 666 с.